

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ระบำ เป็นการแสดงนาฏยศิลป์ไทยประเภทหนึ่ง ที่เป็นกิริยาการร่ายรำไปตามทำนองเพลงร้องหรือทำนองดนตรี โดยมีการปรุงแต่งท่าทางอย่างมีระเบียบและมีความสวยงามตามกระบวนการวิธีการแสดง ไม่มีการดำเนินเรื่องอย่างการแสดงละครหรือโขน ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทยพบคำว่า “ระบำ” มีปรากฏอยู่ในหลักศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าระบำเป็นการแสดงที่มีความเก่าแก่ชนิดหนึ่ง อาจจะมีมานานก่อนที่จะมีการแสดงเป็นละครหรือโขนก็ได้ ดังที่พระบิดาแห่งการละครดึกดำบรรพ์ได้วินิจฉัยไว้ว่า

“อันว่าการรำนั้น ชั้นแรกก็เป็นแต่เต้นรำเต้นแฉ่งไปตามธรรมชาติ อันความตั้งใจบันดาลให้เป็นไป ต่อมาเมื่อมีความฉลาดขึ้นก็จัดเต้นรำนั้นให้มีจังหวะพร้อม ๆ กัน แล้วตัดท่าให้งดงาม แล้วประกอบให้เป็นเรื่องราวตามที่กวีคิดแต่งให้ จึงเสร็จเรียบร้อยเป็นระบำ เป็นโขนละคร อย่างทุกวันนี้”¹

ตามที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวไว้ดังนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าศิลปะแห่งการร่ายรำในชั้นต้นนั้น เกิดจากอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ โดยแสดงออกมาในกิริยาอาการต่าง ๆ อันเป็นลักษณะที่เป็นธรรมชาติ เช่น การตบมือ การยิ้มแย้ม การส่งเสียงเฮฮา เกิดจากอารมณ์ที่แสดงความยินดีหรือดีใจ เป็นต้น ต่อมามนุษย์มีความซาบซึ้งในความงามแห่งศิลปะมากขึ้น การแสดงในลักษณะที่เป็นธรรมชาตินั้น จึงถูกจัดทำทางให้เป็นระเบียบและงดงาม แล้วในที่สุดก็มีการผูกเนื้อหาของการแสดงในรูปแบบต่าง ๆ จนกลายมาเป็นการแสดงระบำ โขน และละคร

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521), หน้า 123.

จึงกล่าวได้ว่า ระบำ เป็นศิลปะการแสดงร่ายรำไปตามทำนองเพลง ไม่แสดงเป็นเรื่องราว จุดมุ่งหมายเพื่อความบันเทิง ลักษณะโดยทั่วไปของระบำ เป็นการแสดงที่ใช้ผู้แสดงตั้งแต่สองคนขึ้นไปมีทั้งที่เป็นระบำของตัวนาง, ระบำของตัวพระและระบำที่เป็นของตัวพระ-ตัวนาง นอกจากนี้ ยังมีระบำที่เป็นไปตามสภาพและเหตุการณ์ของตัวละครอีกด้วย เช่น ระบำไก่ ระบำวีรชัยสิบแปด มงกุฏ เป็นต้น

การแสดงระบำนั้นมีความสมบูรณ์ไปด้วยองค์ประกอบความงามของการแสดง นาฏยศิลป์ไทย อันได้แก่ กระทบท่ารำ เครื่องแต่งกาย เพลงบรรเลงและเพลงขับร้อง ตลอดจนถึงคุณลักษณะของผู้แสดง สิ่งเหล่านี้จะช่วยส่งเสริมให้ระบำมีความวิจิตรตระการตา จนทำให้มีการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้

การแสดงนาฏยศิลป์ไทยที่เก่าแก่อีกชนิดหนึ่ง และมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบำอยู่ไม่น้อย คือ การแสดงโขน โขนเป็นการแสดงที่ดำเนินเรื่องด้วยการพากย์และเจรจา มีการบรรเลงประกอบ นิยมแสดงเรื่องรามเกียรติ์ ผู้แสดงสวมหัวโขน ยกเว้นผู้แสดงที่เป็นตัวพระและตัวนาง รวมทั้งตัวตลกและตัวฤๅษี

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการแสดงระบำที่มีความสัมพันธ์กับโขนและละคร ไว้ดังนี้

“สันนิษฐานในชั้นเดิมเห็นจะเป็นด้วยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ทรงพระราชดำริให้นางรำเล่นระบำเข้ากับเรื่องรามสูร เป็นต้น เห็นจะระบำเช่นกล่าวนี้ในพระราชพิธีอันใดอันหนึ่งในราชนิเวศน์ เป็นทำนองเช่นเล่นเด็กคำบรรพ์ที่กล่าวมาเป็นเดิมก่อน บางทีจะเป็นระบำนี้เองที่เป็นต้นตำรับละครใน จึงได้เล่นระบำเรื่องรามสูรเบิกโรงละครในมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์นี้...ครั้นต่อมาจะเล่นระบำให้เรื่องแปลกออกไป จึงเลือกเอาเรื่องโขนบางตอนที่เหมาะแก่กระทบพ้องรำ เช่น ตอนอุณรุทในเรื่องกฤษณาวดาร เป็นต้น”²

จากข้อคิดเห็นของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แสดงให้เห็นว่า ระบำที่เป็นตัวพระ-ตัวนางนั้น คงเป็นที่นิยมแสดงมาก่อนที่จะมีการแสดงเข้ากับเรื่องโขนหรือละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสดงระบำของเทพบุตร-นางฟ้านี้ได้เป็นต้นแบบของ

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานละครอิเหนา. (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507) หน้า 16.

การแสดงระบำที่จะนำเข้าไปประกอบการแสดงโขนและละครด้วย ด้วยความสัมพันธ์อันนี้เอง ทำให้การแสดงโขน ละคร และระบำ มีการผสมผสานถ่ายเทศิลปะซึ่งกันและกัน ดังเช่น โขนเดิมดำเนินเรื่องด้วยการพากย์-เจรจาที่มีบทร้องอย่างละครเข้ามาแทรกด้วย ละครก็มีการนำเรื่องราวเกียรติที่โขนใช้แสดงอยู่มาแสดงด้วย ส่วนระบำก็เข้ามามีบทบาทเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงโขนหรือละคร เป็นต้น

การแสดงโขนแต่เดิมนั้นไม่มีหลักฐานชี้ชัดว่ามีระบำเข้าไปประกอบอยู่ด้วยหรือไม่ จนกระทั่งงานแสดงด้านนี้ได้เข้ามาอยู่ในความรับผิดชอบของกรมศิลปากร จึงปรากฏว่ามีระบำเข้ามาประกอบอยู่ในการแสดงโขนบางชุด บางตอนด้วย ระบำเหล่านี้มีโอกาสที่ใช้แสดงเฉพาะ จึงมีการนำมาแสดงน้อยครั้งมาก ระบำบางชุดก็ไม่สามารถนำออกแสดงได้ทั่วไป เนื่องจากต้องใช้ผู้แสดงจำนวนมาก แล้วบางชุดก็ไม่เหมาะสมที่จะแสดงในงานรื่นเริงหรืองานมงคลต่าง ๆ ได้ ทำให้ระบำในการแสดงโขนบางชุดไม่ใคร่จะมีการแสดงที่แพร่หลายนัก

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ระบำในการแสดงโขนยังไม่มีกรรวบรวมไว้เป็นแหล่งข้อมูลเดียวกัน ผู้วิจัยเกรงว่ากระบวนการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับระบำ โดยเฉพาะในด้านท่ารำจะมีการสูญหายหรือปรับเปลี่ยนไปจนคิดเพี้ยนไปจากต้นแบบเดิม จึงได้ทำการศึกษาแล้วรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ไว้ ในขณะที่ครูอาจารย์ทางด้านนาฏยศิลป์บางท่านยังคงสามารถถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ได้อยู่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษาและรวบรวมกระบวนการต่าง ๆ ของระบำในการแสดงโขนที่ได้นำออกแสดง ณ โรงละครของกรมศิลปากร
2. ศึกษากระบวนการท่ารำของระบำที่ใช้ในการแสดงโขน ได้แก่ ระบำพราหมณ์ ละครนางใน ระบำอุทอง ระบำวีรชัยเสนายักษ์ ระบำอสุรพงศ์ ระบำวีรชัยสิบแปดมงกุฏ ระบำวานรพงศ์ ระบำนาค ระบำมฤคระเริง และระบำบันเทิงกาสร
3. เพื่อเป็นการเก็บข้อมูลทางด้านนาฏยศิลป์ไทย โดยมีการบันทึกไว้สำหรับผู้สนใจได้ศึกษาต่อไป

ขอบเขตของการวิจัย

1. มุ่งศึกษาและค้นคว้ากระบวนการของระบำในการแสดงโขน ของกรมศิลปากร ที่ได้นำออกแสดง ณ โรงละครของกรมศิลปากร ได้แก่ โรงละครอนศิลป์ (โรงละครเก่า) และ โรงละครแห่งชาติ โดยศึกษาทั้งในด้านที่มาของระบำ สาเหตุที่ใช้ในการแสดง รวมไปถึงเพลง บรรเลง เพลงขับร้อง เครื่องแต่งกาย ตลอดจนกระทั่งฉากและอุปกรณ์การแสดง
2. มุ่งศึกษากระบวนการทำรำของระบำที่ใช้ในการแสดงโขน ตามลักษณะของ ตัวละครแต่ละประเภท ได้แก่ พระ-นาง ยักษ์ ลิง และสัตว์ต่าง ๆ
3. ผู้วิจัยทำการศึกษาในเชิงปริมาณของการนำท่ารำต่าง ๆ มาใช้ในระบำ
4. นาฏยศัพท์ที่ใช้ในการอธิบายท่ารำนั้น ยึดแบบแผนตามคำอธิบายที่ปรากฏ อยู่ในหนังสือ รวมงานนิพนธ์ ของนายอาคม สหายคม ที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในงาน พระราชทานเพลิงศพนายอาคม สหายคม วันที่ 9 ธันวาคม 2525

วิธีดำเนินการวิจัย

1. การเก็บและรวบรวมข้อมูล
 - 1.1 รวบรวมข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ ทั้งที่เป็นตำราและเป็นบทความ ทางนาฏยศิลป์ไทย รวมทั้งบทโขนที่เกี่ยวข้องกับระบำในชุดต่าง ๆ ได้แก่ บทโขนชุด พรหมมาสตรี ชุดหนุมานอาสา ชุดพระรามเดินดง ชุดหนุมานชาญสมร ชุดสีดาลุยไฟและปราบบรรลัยกัลป์ ชุดรามาวตาร และชุดพาลีสอนน้อง ซึ่งบทโขนเหล่านี้กรมศิลปากรเป็นผู้ปรับปรุงขึ้น
 - 1.2 การสังเกตด้วยการชมการแสดงของกรมศิลปากร และจากวิดีโอทัศน์ การแสดงระบำในชุดต่าง ๆ ทั้งในด้านการใช้ท่ารำ การเปลี่ยนแถว รวมไปถึงลักษณะของการประกอบการแสดงในโขนตอนนั้น
 - 1.3 ศึกษาท่ารำบางชุดที่เคยใช้แสดงมาแล้วและกำลังจะสูญหายไป โดยขอรับการถ่ายทอดจากครูอาจารย์ที่ได้ผ่านการแสดงในระบำชุดนั้น ๆ มา แล้วบันทึกท่ารำไว้ ทั้งเป็นลายลักษณ์อักษรและเป็นวิดีโอทัศน์
 - 1.4 สัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางนาฏยศิลป์และดุริยางคศิลป์ไทย อันได้แก่

ชนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร ผู้ได้รับเริ่มให้มีการแสดงประเภทละครรำและโขน ให้ดำรงไว้ในกรมศิลปากร

ประพันธ์ สุคนธชาติ อดีตศิลปินข้าราชการ ในกองการสังคีต กรมศิลปากร ผู้ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องสีและลักษณะหัวโขน ตลอดจนการแสดงโขนในสมัยต่าง ๆ

เสรี หวังในธรรม ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง(ศิลปะการละคร) ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏยศิลป์ไทย ของกรมศิลปากร พุทธศักราช 2531

ปัญญา นิตยสุวรรณ หัวหน้าฝ่ายวิชาการ กองการสังคีต กรมศิลปากร ผู้ค้นคว้าและศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนาฏยศิลป์ไทย

หยัด ช่างทอง ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์โขน) พุทธศักราช 2532 ปัจจุบันดำรงตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญนาฏยศิลป์ไทย ของกรมศิลปากร

อุดม อังสุธร อาจารย์ 2 ระดับ 7 เป็นผู้สอนนิชานาฏยศิลป์โขน ของวิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ

นพรัตน์ หวังในธรรม อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์สอนนิชานาฏยศิลป์ละคร วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ

ไพฑูรย์ เจนเจริญ ดุริยางคศิลปิน 6 กองการสังคีต กรมศิลปากร

บุญนาค ทรรทรานนท์ นาฏศิลปิน 6 กองการสังคีต กรมศิลปากร

เฉลิม ม่วงแพศรี อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์พิเศษเครื่องสายไทย วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ

สมาน น้อยนิตย์ อาจารย์ 2 ระดับ 6 วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ

จำเรียง พุทธประดับ ศิลปินแห่งชาติสาขาศิลปะการแสดง พุทธศักราช 2530

นิวัฒน์ สุขประเสริฐ อาจารย์ 2 ระดับ 6 อาจารย์สอนนิชานาฏยศิลป์โขน (ลิง) วิทยาลัยนาฏศิลปกรุงเทพ

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

2.1 ใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบท่ารำในระบำชุดต่าง ๆ กับแม่ท่าในทำนาฏยศิลป์ไทย อันได้แก่ ท่ารำแม่บทใหญ่ ท่าแม่ท่ายักษ์ ท่าแม่ท่าลิง ตลอดจนท่ารำที่เป็นแบบนาฏยศัพท์ โดยใช้วิธีแจงนับ

2.2 นำข้อมูลที่ได้ในระบอบแต่ละชุด มาสรุปผลตามลักษณะของตัวละคร
แต่ละประเภท

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เป็นข้อมูลทางด้านนาฏยศิลป์ไทย สำหรับการศึกษาเรื่องระบอบในการแสดง
โขน ของกรมศิลปากร
2. เป็นการอนุรักษ์ท่ารำ ในลักษณะที่เป็นลายลักษณ์อักษร
3. เป็นแนวทางในการศึกษานาฏยศิลป์ไทย ในลักษณะที่เป็นวิชาการของ
การศึกษาในเชิงวิเคราะห์เปรียบเทียบ

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ระบอบ	หมายถึง	การแสดงทางนาฏยศิลป์ไทย ที่ใช้แสดงเพื่อประกอบ การแสดงโขน
โขน	หมายถึง	การแสดงนาฏยศิลป์ไทยที่เก่าแก่ชนิดหนึ่ง ที่ดำเนิน เรื่องด้วยการพากย์และเจรจา ประกอบการบรรเลง ดนตรีและเพลงร้อง โดยที่ผู้แสดงส่วนใหญ่สวมหัวโขน
กรมศิลปากร	หมายถึง	หน่วยงานของราชการ ที่ควบคุมการทำงานของ กองการสังคีต ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับ งานด้านนาฏยศิลป์ไทย